

zpodobují; to je možno předpokládat teprve v případech vzácných „obličejových“ nádob starých Keltů. Rovněž rituální praktiky spojené s výrobou, životem, smrtí a pochováním těchto nádob jakožto „kostí bohů“ je s evropskými pravěkými poměry nesouměřitelné. Kováčův příspěvek tak dobře dokumentuje, že ne každá etnologická analogie je pro náš pravěk interpretačně použitelná.

Poslední stať sborníku je z oblasti srovnávací religionistiky; jde o příspěvek Beaty Čiernikové „Predmety materiálnej kultúry jako prezentácie božstiev u národov Kaukazu“ (s. 101-106, obr. bez uvedení pramene na s. 107-112). Autorka zahajuje své pojednání konstatováním, že v kavkazských náboženských systémech „se posvátným stával každý profánní předmět, přinesený do svatyně. Stával se neodcizitelným vlastnictvím boha.“ Reprezentací bohů nemusí být nutně jejich zobrazení, např. sochy, častěji jde o různé „zástavy“ (kříže, kamenné stély apod.). Konkrétním druhům a názvům těchto „zástav“ u jednotlivých národů, manipulacím s nimi a jejich využívání v životě pak je věnována podstatná část studie. Archeologa jistě zaujme pojednání o kamenných stélách, ve východní Evropě a v Přední Asii velmi rozšířených a starobylých (autorka správně poukazuje na jejich předchetský původ a na výskyt „kamenných bab“ již od eneolitu a doby bronzové, s. 105). Co se týká významu kamenných antropomorfních stél, nemusí jít jen o „strážce pole“ či „dobrého ducha pole“, případně „božstvo plodnosti“; mnohé z nich jsou i hrobové monumenty (zobrazení mrtvého předka), hraniční kameny aj., jejich „funkce“ ve vědomí lidu se však mohou prolínat.

Recenzovaný svazek představuje sice polytematický sborník, který však ve svém souhrnu tvoří relativně kompaktní celek, velmi přínosný zejména pro studium archaických náboženství. Teoreticky zaměřené studie jsou zde prostrídány příspěvky spíše pramenné hodnoty, ale i ve většině takto pojatých stať najde pozorný čtenář postřehy či poznatky, které lze zobecnit a využít k rozvoji (archo)religionistické teorie. Potěšitelné je, že se tu o slovo přihlásilo několik mladých archeologů, jimž je tematika pravěkého náboženství blízká. Lze proto věřit,

že problematika duchovního života pravěku nebude již novými generacemi badatelů, zvláště archeologů, nadále odsouvána do oblasti nepoznatelného, a tudíž zkoumání nehodného.

VLADIMÍR PODBORSKÝ

Radislav Hošek, Náboženství antického Řecka,

Praha: Vyšehrad, 2004, 240 s.
ISBN 80-7021-516-X.

Poslední práce Radislava Hoška si klade za cíl předestřít neodbornému čtenáři co nejvýrazněji svět antického náboženství v celé jeho šíři. Svou látku člení autor v zásadě historicky: kapitolu po kapitole postupuje od předřeckých vrstev, přes mykénský svět až po archaické a klasické období. Neomezuje se však pouze na náboženství vlastního Řecka. Na závěrečných padesáti stranách také ukazuje, jak řecké náboženské představy ovlivňovaly okolní národy (Thráky, Etrusky a Římany) či naopak vstřebávaly vlivy z jejich strany.

Jak je v autorových dílech zvykem, kniha obsahuje množství konkrétních údajů, jež jsou na řadě míst ilustrovány překlady antických textů. Autor se v řeckém světě dobře vyzná a jeho třístránková bibliografie v závěru knihy obsahuje většinu nejdůležitějších prací, které byly ve 20. století k řeckému náboženství napsány.

Po faktografické stránce najdeme v knize některá nedopatření. Určitá autorova tvrzení jsou problematická, jinde došlo k chybám. Dnešní badatelé se kupříkladu většinou již nedomnívají, že by Artemidě v historické době nebyla cizí „ani oběť člověka“ (s. 53 s odkazem na Rhodos a Patry), nýbrž zprávy o lidských obětech v kultu chápou jako mytický obraz, který byl v rituálu realizován pouze symbolicky (viz Albert Henrichs, „Human Sacrifice in Greek Religion“, in: Jean Rudhardt – Olivier Reverdin [eds.], *Le Sacrifice dans*

l'Antiquité, Genève: Vandoeuvres 1981, 195-235). Že byla lidská oběť v Patrách pouze mytická, vyplývá jasně z Pausaniy VII,19-20 (srov. Dennis Hughes, *Human Sacrifice in Ancient Greece*, London – New York: Routledge 1991, 86-88, 137-138). Specifická byla situace na Rhodu, kde se při Kroniích u Artemidina oltáře konaly popravy zločinců odsouzených k smrti – což ovšem není lidská oběť; tu promítal lokální mýtus i zde do hluboké minulosti (*ibid.*, 123-125).

Vysloveně chybné je například tvrzení, že „v Malé Asii věštili muži“, zatímco ženy se tu věštění věnovaly jen „soukromě“ (s. 73). Mužský věstec byl pouze v Klaru, v Didymě a Pataře věštila kněžka.

V mnoha případech jsou též bez upozornění jako fakta prezentovány dohady moderních badatelů. Takto například autor s naprostou samozřejmostí tvrdí, že o Anthesťérích se v posvátném sňatku spojovala *basilinna* se svým manželem *archontem basileem* (s. 55, 115). Ve skutečnosti nemáme nejmenší tušení, s kým se královna spojovala. Řekové trvají na tom, že s Dionýsem – toho ovšem Hošek vůbec nezmiňuje. Že Dionýsa v rámci nočního rituálu ztělesňoval *archón basileus*, je jistě rozumný výklad, je ale čistě hypotetický a nelze jej vydávat za fakt.

Podobné nedostatky jsou nicméně v knihách tohoto druhu běžné. Řecké náboženství je oblastí, která je už z povahy našich pramenů odsouzena k věčné nejistotě. Řecké kulty musíme pracně rekonstruovat ze zlomkovitých pramenů z různých dob a prakticky žádní dva badatelé se ve svých výsledcích plně neshodnou. Za těchto okolností je pochopitelné, že musí autor popularizační práce zjednodušovat a že si z různých rekonstrukcí mlčky volí jen některé.

Již více otázek vyvolává metodologie knihy. Autor v úvodu avizuje, že se záměrně vyhnul „moderním teoriím, které by zde celkový výklad zkreslovaly“ (s. 11). Výsledkem je, že pracuje s teoriemi starými, odpovídajícími často předválečnému stavu badání. Tato volba by si jistě zasloužovala bližšího vysvětlení, neboť není jasné, v čem autorovi tyto starší výklady připadají méně zkreslující. Sám jsem přesvědčen, že studii

um řeckého náboženství prodělalo klíčovou proměnu v 60. a 70. letech a že interpretace vzniklé v tomto období či po něm jsou výrazně lepší než cokoli, co bylo k řeckému náboženství řečeno do té doby. Pro moderní výklady je typické, že berou v potaz sociologický kontext náboženských představ a zároveň se pod vlivem strukturalismu snaží náboženství číst jako důmyslný sémiotický systém, v němž má každý detail nějaký význam ve vztahu k celku. Takový přístup nemusí každého uspokojit, ale oproti všem předchozím má zásadní výhodu v tom, že umožňuje řeckému náboženství dát smysl a vidět je jako koherentní kulturní útvar, který má svůj vnitřní řád a v němž vše souvisí se vším. Tím nechci říci, že by ideální přehledová práce řeckého náboženství měla oplývat strukturalistickými diagramy ve stylu *Adónidových zahrádek* Marcela Detienna. Žánr populárně-naučné literatury má jistě svá pravidla a přílišné teoretizování by v něm nebylo na místě. Moderní interpretační postupy však mohou být i zde přítomny latentně coby nevyslovené, ale přítom autorem jasně reflektované principy výběru, které umožňují i pouhý faktografický popis provádět tak, aby se data „sama“ skládala do smysluplných vzorců a vyvolávala ve čtenáři dojem koherentního celku. (Za nejlepší ukázkou takového přístupu pokládám úvod do řeckého náboženství autorek Louise Bruit-Zaidmanové a Pauline Schmitt-Pantelové *Religion in the Ancient Greek City* [Cambridge: Cambridge University Press 1992].)

Hošek se o tento přístup nepokouší. Tím se dostávám k nejdůležitější výhradě, a sice ke způsobu, jak je práce pojata. Knize schází systematicčnost a je v zásadě řetězem volných faktografických asociací. Jednotlivé kapitoly sice vždy mají nějaké nosné téma, autor se jej však zpravidla drží jen velmi volně a po většinu času si libuje v nejrůznějších odbočkách a výkladových skocích. Jeho práce se tak kompozičně podobá spíše některým Plútarchovým spisům s náboženskou tematikou (např. *De Iside et Osiride*) než moderní populárně-naučné literatuře. Autorův styl má svůj nesporný estetický půvab. Před čtenářem se neustále točí pestrý kaleidoskop zajímavých údajů o antice, kte-

rý soustavně mění svou podobu a nabízí pozorovateli nové a nové perspektivy. Negativní stránkou tohoto postupu ovšem je, že z knihy v podstatě nelze o řeckém náboženství získat koherentní obraz. Je pravděpodobné, že čtenářům po jejím přečtení uvízne v paměti řada zajímavých dílčích informací, nejspíše však nebudou tvořit žádný systém.

Autorův nedostatek porozumění pro systematickou kompozici se projevuje mimo jiné tím, že většina kapitol má naprosto nepředvídatelný obsah. Kniha se sice na první pohled tváří jako přehled různých dějinných fází řeckého náboženství, autor však tento svůj diachronní plán nesleduje příliš důsledně. Nejenže jej zatěžuje neustálými odbočkami, ale především jej soustavně mísí s popisem synchronním, čímž čtenáři neznalému dané problematiky znemožňuje se v řeckém náboženství historicky zorientovat a naučit se rozlišovat jeho jednotlivé vrstvy. Křiklavou ukázkou je kapitola „Náboženství Mykén“, jejíž název budí dojem, že se nám dostane stručné a přehledné charakteristiky náboženství v Řecku v mykénské době. Opak je ovšem pravdou: většina kapitoly je věnována základní charakteristice řeckých božstev. Při ní sice autor vždy vyjde z mykénskému materiálu, rychle se však přenesou k popisu kultu daného božstva, jak jej známe z klasické doby. Na tento téměř tisíciletý časový skok ani v nejmenším neupozorní, a neznalý čtenář si proto z knihy nepochybně mnohdy odnese dojem, že popisované kultury jsou opravdu již mykénské. Historizující háv, do něž je celá kapitola zahalena, je tak vpsledku matoucí.

Obecně je třeba říci, že diachronní rozvrh se s ohledem na autorův spíše asociativní způsob psaní neukazuje být příliš šťastným. V jeho pojetí se dějiny jeví jako pestrá dekorativní mozaika s množstvím půvabných, ale vzájemně málo propojených vzorů. Čtenáři je předkládán elegantní proud barvitých historizujících líčení, která se ze stránek knihy náhle vynořují, krátce evokují atmosféru nějakého historického období, ale poté zase zmizí, aniž by po sobě zanechala nějakou hlubší stopu. Tuto kaleidoskopickou evokaci ovládá autor mistrně, méně se

mu však daří postihnout *souvislost* mezi takto načrtnutými výjevy. Sám se nemohu zbavit dojmu, že dějiny – a zvláště pak dějiny podávané pro populárního čtenáře – by měly být příběhem, který se odvíjí odněkud někam a jehož jednotlivé fáze na sebe v nějakém ohledu smysluplně navazují. Takovito „příběh“ Hoškově knize schází. Čtenář tak nedostává mnoho příležitostí pochopit, jak řecké náboženství vzniklo, jak se proměňovalo, čím přesně se od sebe jeho jednotlivé fáze liší a jak se jeho neopakovatelný historický vývoj promítá do jeho specifické podstaty.

Příkladem může být kapitola „Archaické období“. Je nesporné, že právě společenské změny na konci temného věku jsou klíčem k pochopení řeckého náboženství. Západní badatelé se shodují, že nejvýznamnějším rysem tohoto období je ustavení řecké *polis*, které zásadně proměnilo povahu nejen řecké společnosti, ale také jejího vztahu k božskému světu (srov. Walter Burkert, „The Formation of Greek Religion at the Close of the Dark Ages“, *Studi italiani di filologia classica* 85, 1992, 533-551). Zatímco v mykénské době byl král zároveň politickou i náboženskou hlavou své říše a jeho palác sloužil též jako chrám, v 8. století se náboženský prostor vymaňuje z rodových souvislostí a stává se vlastnictvím celé komunity. Tento krok má pak dalekosáhlé důsledky, které se zásadně podepisují na celkové povaze řeckého náboženství. Bezprostředním výsledkem je například vznik chrámů (které často vyrůstají ve středu obce, a zaujímají tak místo, jež dříve náleželo králi) či hérojských kultů (které umožňují definovat identitu obecní komunity na jiném než rodovém základě – héroové jsou pouze fiktivními předky a dokáží občany spojovat napříč příbuzenskými vztahy). Čtenáři Hoškovy práce tento zásadní přelom zůstává utajen. *Polis* se v knize zrodí spíše mimochodem (s. 96) a náboženský význam jejího vzniku není ani naznačen. O vzniku chrámů se autor zmiňuje jen letmo (s. 83), nijak však nenaznačuje, o jak zásadní počín se jednalo a jak změnil podobu řeckého náboženství. Uctívání hērůů je stručně zmíněno teprve v kontextu Peisistratových reforem v 6. stol. př.n.l.

(s. 119). Autor ovšem nikde nevysvětluje, čím se kult héróů liší od kultu předků a jaký nový rozměr se s jeho zavedením do řeckého náboženství dostává.

Hodnotit význam *Náboženství antického Řecka* pro současné české kulturní prostředí není s ohledem na právě řečené snadné. Autor náleží mezi badatele, kteří se vědecky formovali za ztížených podmínek 50.-80. let, a není proto možné poměřovat jeho knihu s obdobnými populárně-vědními tituly vydávanými v zahraničí, kde akademici nemuseli čelit podobným tlakům a překážkám jako u nás. Profesor Hošek si jistě zaslouží obdiv jako jeden z posledních představitelů velké generace klasických filologů, kteří zájem o antickou kulturu dokázali šířit i v tomto nepříznivém období. Pokud tedy máme *Náboženství antického Řecka* posuzovat, pak spíše ve vztahu k české knižní produkci uplynulých třiceti let (jak mne ostatně informovalo nakladatelství Vyšehrad, smlouvu na vydání *Náboženství antického Řecka* sepsal autor s nakladatelem již v první polovině 80. let). Zde se přímo nabízí srovnání s další původní českou prací o řeckém náboženství, s knihou Ladislava Vidmana *Od Olympu k panteonu*, vydanou rovněž nakladatelstvím Vyšehrad (1986, 21997). Obě knihy mají identický cíl – uvést čtenáře do světa antického náboženství –, směřují však k němu přesně opačnými cestami. Hoškova práce stojí na důležitých faktech, kterých na relativně malé ploše dokáže předstíhat obdivuhodné množství. Kniha překypuje citáty a při popisu kultů zabíhá někdy do podrobnosti, s nimiž se v populárně-naučné literatuře běžně nesetkáváme. Vidman oproti tomu množství konkrétních dat omezil na ta nejznámější, která se snažil přehledně a stručně představit tak, aby vynikly základní rysy řeckého a římského náboženství. Výsledkem je, že zatímco z Hoškovy knihy se čtenář může dozvědět obrovské množství barvitých detailů, u Vidmana jich sice nalezne několiknásobně méně, zato však má možnost získat o antickém náboženství vcelku jasnou představu a pochopit jeho fungování – což se mu z Hoškova kaleidoskopického popisu povede jen stěží. Nezbyvá mi proto než konstatovat, že základní poučení o řeckém

náboženství získáme spíše ze starší knihy Vidmanovy.

RADEK CHLUP

Robert Turcan, Mithra a mithraismus,

Praha: Vyšehrad 2004, 175 s.
ISBN 80-7021-708-1.

Mithraismus patřil mezi antická náboženství, kterých se česká odborná literatura doposud dotkla pouze zběžně. V nedávné době se informace o něm objevily jen v podobě dvou kratších pasáží v knihách věnovaných mnohem obecnější problematice: mithraismu vyhradil jednu kapitolu Radislav Hošek v publikaci o antických mysterijních kultech (Růžena Dostálová – Radislav Hošek, *Antická mystéria*, Praha: Vyšehrad 1997, 217-248) a stručně vykreslení podoby tohoto náboženství bylo rovněž možné nalézt v *Helénistických náboženstvích* Luthera H. Martina (přel. Iva Doležalová a Dalibor Papoušek, [Religionistika 4], Brno: Masarykova Univerzita 1997, 100-105). Díky vydavatelskému počínu pražského nakladatelství Vyšehrad se tato neradostná situace poněkud změnila: odborníkům i zájemcům z řad širší veřejnosti je od nynějška k dispozici překlad monografie *Mithra et le mithracisme* (Paris: Les Belles Lettres 2000) jednoho z předních francouzských znalců antických náboženství, Roberta Turcana.

Poměrně útlá kniha s omezeným poznámkovým aparátem a velmi pěknou obrazovou přílohou obsahuje ve zhuštěné formě všechny relevantní informace o základních charakteristikách mithraismu a o problémech spojených s jeho studiem. Je rozčleněna do sedmi stručných kapitol, z nichž první tři a závěrečná sedmá se zabývají mithraismem v jeho historickém kontextu, od doby jeho indoevropských a perských počátků až po jeho rozšíření v řecko-římském světě a konečný zánik na konci 4. sto-